

ЯВИЩЕ КОНЦЕПТУАЛЬНОЇ БАГАТОЗНАЧНОСТІ В УКРАЇНСЬКІЙ ФІЛОЛОГІЧНІЙ ТЕРМІНОЛОГІЇ (ФРАГМЕНТ АНАЛІЗУ)

© Наталя Ляшук, 2010

Інститут української мови НАН України (Київ)

УДК 811.161.2'373.46:81'23

У статті введено й зааналізовано поняття *концептуальної багатозначності терміна*, не зафіксоване в лексикографічних джерелах. Розкрито лінгвокогнітивні механізми формування явища концептуальної неоднорідності значення терміна, і філологічного зокрема. Наведено уривки метамовлення, що ілюструють концептуальне вживання терміноодиниць.

Ключові слова: термінологія, концептуальна багатозначність, полісемія, термін, дефініція.

In the article the concept of conceptual significance, which an ambiguousness of term, which is not fixed in dictionaries, is entered and analysed. Opened lingvocognitive mechanisms of the phenomenon of the term's conceptual heterogeneity, and philology in particular. Presented metaspeaking excerpts illustrating the conceptual use of terms.

Keywords: terminology, conceptual term polysemy, polysemy, term, definition.

Аналіз лексикографічних праць із філології, проведений у попередньому нашому дослідженні, показав, що лексична узуальна багатозначність є характерною ознакою термінів філологічних наук. У терміносистемах лінгвістики та літературознавства виявляється загальна тенденція до полісемізації терміноодиниць, спричиненої здебільшого або метонімічним перенесенням, або термінологізацією значень загальноновживаної лексики, або взагалі розширенням семантики філологічних термінів, пов'язаної із розвитком філології як науки.

А якщо значення терміна не зафіксоване у словниковій статті?

У науковому дискурсі контекстуально може продукуватися кілька значень того самого терміна, не зафіксованих в жодній лексикографічній праці. Здебільшого це відбувається тоді, коли різні фахівці, спеціалісти, що досліджують той самий об'єкт, бачать, а отже, й розуміють його по-різному. Крім того тим самим словом різні автори можуть позначати й різні наукові феномени та об'єкти. Відтак породжується концептуальна неоднозначність терміна, зміст якого повністю розкривається в його реальному функціонуванні в науковому мовленні. Наприклад, для концептуального розкриття семантики терміна *словосполучення* (“синтаксично-семантична єдність, утворена за нормами мови з двох чи більшої кількості повнозначних слів” [МФЕ: 383]) метамовленнєві вирази *лексико-фразеологічні властивості словосполучення, соціолінгвістична обумовленість словосполучення, концептуальна повноцінність словосполучення* відображають необхідність вивчення словосполучення не лише як певної граматичної побудови, але і як складного явища, у якому знаходить втілення взаємодія лінгвістичних та екстралінгвістичних факторів. Систематизуючи та впорядковуючи термінологію, потрібно розглядати терміносистему не окремо, а в контексті реального мовного слововживання, як елемент метамови тієї чи тієї галузі знання, концептуальних взаємозв'язків термінів із загальноновживаною мовою та “вивчення сполучуваності спеціальних термінів, особливо метафоричної сполучуваності, яка виявляє наукові інтуїції дослідника” [13: 14]. Первинну роль при визначенні ступеня багатозначності терміна відіграє контекст його вживання [4: 7] як властивість системи і форма її існування. Г. В. Колшанський зазначає, що контекст не може розглядатися як спосіб породження або перетворення значення тих чи тих одиниць. Розкриваючи роль і сутність контексту, учений указує на його діалектичний характер, що має дві взаємопов'язані сторони: “існування його як властивості всієї системи мови і реалізація його в конкретному мовленнєвому фрагменті, в якому виявляється одна з ланок цієї системи” [7: 17].

Сьогодні в мовознавстві можна говорити про еволюцію уявлень про термін – від статичного, особливого, слова до визнання його лінгвістичної сутності й динамічної природи в межах когнітивного підходу, де термін – це мовний знак, значення якого

відображає певні етапи пізнання. Яскравий приклад цього явища наводить у своїй статті Е. Ф. Скороходько. Дослідник підкреслює, що неоднозначність терміна *термінологія* зазначалась у науковій літературі неодноразово, адже ця лексема має кілька дефініцій: “сукупність термінів певної мови” (напр., англійська термінологія); “сукупність термінів певної галузі” (напр., термінологія інформатики); “наука про терміни” (але зараз частіше використовують інший термін – *термінознавство*). Ці значення зафіксовано у лексикографічних працях. Але в жодному словнику не має значень “сукупність невпорядкованих та впорядкованих термінів” та “сукупність тільки впорядкованих термінів”, якими часто послуговуються науковці [10: 15]. Наприклад, деякі автори (переважно лінгвісти) сприймають термінологію як сукупність термінів, які реально функціонують у науковій мові та реально забезпечують можливість професійного спілкування. Проте для термінологів, які переважно займаються систематизацією, кодифікацією, уніфікацією та стандартизацією термінів, термінологія – це сукупність упорядкованих одиниць, утілена в стандарті, покажчику рекомендованих термінів тощо.

Отже, на відміну від полісемії як лексичної (загальноприйнятої) багатозначності, зафіксованої у словниках, багатозначність, викликану різними поглядами вчених на те, яке поняття позначає той чи той термін, кваліфікуємо *концептуальною*. Вона відображає відмінності в ідеологічних, методологічних, пізнавальних настановах авторів, різне бачення того самого об’єкта пізнання, відмінності в розчленовуванні семантичного метапростору науки. Це явище передусе загальноневизнаній полісемії, оскільки воно виникає в наукових концепціях. Важливо підкреслити, що водночас термін, якому характерне це явище може бути представлений у словнику як однозначний і як багатозначний, але без зазначення деяких дефініцій. Це явище в термінології Б. Н. Головін, Р. Ю. Кобрін називають *авторською багатозначністю* [2], І. С. Кулікова, Д. В. Салміна – *концептуальною неоднорідністю значення* [8], Е. В. Скороходько – *прихованою полісемією, авторською варіативністю, когнітивною полісемією, okazionalnoю полісемією* [10]. На нашу думку, термін *концептуальна багатозначність* найвдаліший, адже в руслі сучасного когнітивного

термінознавства термін є мовною одиницею, яка народжується, формується та розвиває свій лексико-семантичний потенціал у процесі наукового пізнання світу, переходу від концепту смислу-цінності для суб'єкта пізнання – розумової категорії пізнання – до вербалізованого концепту, або концепту-термінопоняття (див. В. Л. Івашенко [5]), будучи тісно пов'язаною з тією чи тією теорією або концепцією у відповідній галузі знання та діяльності. Значення терміна в цьому випадку виявляється лише в науковому та професійному дискурсах контекстуально, а в словнику цей факт ще не зафіксовано. У когнітивних дослідженнях з'являється можливість вивчати семантичні відношення як експлікацію різних етапів термінологізації, розвитку семантики мовного знака в науковому та професійному дискурсах, у яких відбувається формування наукових концепцій та здійснюється їх вербалізація у вигляді концептуально зорганізованої, або індивідуально-авторської, сукупності текстів.

Якщо в докогнітивних концепціях поняття “полісемія” та “багатозначність” здебільшого ототожнювалися як феномени, властиві і системі мови, і мовленню, то з позиції когнітивного термінознавства дихотомія “мова / мовлення” знімається зверненням до категорії наукового та професійного дискурсів. Ідеться про різні способи репрезентації всіх видів наукового знання про той самий об'єкт пізнання, що призводить до формування явища концептуальної багатозначності, вербалізованого тим самим терміном.

Для виявлення концептуальної багатозначності терміна обов'язковим є дослідження не лише лексикографічних праць, але й прикладів реального слововживання, метамови дослідників (наукові концепції, гіпотези, дискусії, репрезентовані в наукових текстах – статтях, дисертаціях, підручниках тощо). Адже поняття “мова науки” набагато ширше поняття “наукова мова”, тому що мова науки, крім власне термінів, включає в себе ще й граматичні засоби їх зв'язків у науковому мовленні та лексичні засоби опрацювання й передачі цих знань” [1: 14]. Так, І. С. Куликова, Д. В. Салміна, вивчаючи лінгвістичну термінологію, зазначають, що, крім термінології, метамова включає “своєрідність словосполучення слів та їхніх еквівалентів”, що найповніше характеризують метамову лінгвістики, а також “певний соціально-лінгвістичний аспект: та чи та форма

метамовлення відбиває специфіку того чи того лінгвістичного напрямку, епохи, тощо” [8: 4]. Взаємодія метамови й метамовлення виявляється в принципах побудови лексикографічних посібників, коли до словникової статті введено уривки (або сегменти) метамовлення, що ілюструють уживання того чи того терміна. Цей метод є необхідним для дослідження концептуальної неоднорідності значення термінологічної одиниці.

Проаналізуємо випадки концептуальної багатозначності, які ми віднайшли у філологічній термінології. Наприклад, у “Малій філологічній енциклопедії” (О. І. Скопненко. Т. В. Цимбалюк, 2007) зафіксовано два значення літературознавчого терміна *критика*: “аналіз і оцінка творів красного письменства та мистецтва”; “фахівці, які з погляду естетично-художніх цінностей оцінюють твори літератури, мистецтва або вистави та концерти” [МФЕ: 203]. Виходить, що цей термін є бісемічним.

У літературознавчих працях М. Грушевського термін *критика* зафіксовано у 3-х значеннях: “оцінка літературних явищ” (дефініція збігається з лексикографічним джерелом) (“*Я ні на хвилю не переставав слідити за її новинами, поступами в її обробленні, багато віддавав часу реферуванню, критиці, бібліографії української і світової літератури...*”) [3 (1): 38]; “позначення праць, статей конкретного автора, або групи авторів, присвячених розгляду, тлумаченню й оцінці художніх творів, творчого процесу взагалі” (дефініція не зафіксована в жодному словнику) (“*Дослідники не раз спинялись над питанням, чому сю критику Вишенський написав псевдонімом, а не дійсним іменем, як попередні писання...*”) [3 (1): 38]; “єдність людей, які займаються літературно-критичною справою” (дефініція збігається з лексикографічним джерелом) (“*Критикою була виявлена безпідставність сеї гіпотези і висловлений інший здогад, що Вишенський витисав чи переробив готову повість...*”) [3 (5): 160].

Отже, термін *критика*, який вживає М. С. Грушевський на позначення праць, статей конкретного автора, або групи авторів, присвячених розгляду, тлумаченню й оцінці художніх творів, творчого процесу взагалі – є авторською варіацією значення терміна *критика* і яскравим прикладом розвитку концептуальної багатозначності. Підкреслимо, що цей термін у словнику був

зафіксований як бісемічний, але у науковому дискурсі набув нового значення.

Розглянемо лінгвістичний термін *диференціація*, він загальнонауковий, адже вживається в різних галузях знань, має кілька значень. Одне з основних його значень наведено в тлумачному словнику: *диференціація* – “поділ, розчленування чого-небудь на окремі різнорідні елементи” [СУМ (2): 224]. У спеціальних словниках значення лексеми *диференціація* представлено ширше: *диференціація* – “розмежування суміжних звуків з метою розрізнення омонімів”; “семантичне і стилістичне розшарування лексики та значень окремих слів”; “одна з властивостей мовної еволюції, через яку діалекти мови прагнуть відокремитися від інших діалектів і стати самостійними мовами” [СЛТ: 139].

Проте у власне лінгвістичному дискурсі цей термін розвиває значення, не зафіксовані в лінгвістичному словнику. Наведемо кілька прикладів із праці М. Н. Кожині: “*Вони й представляють функціональні стилі – науковий, діловий, публіцистичний та інші, а стилі мови базуються на цих мовних стилях, що стають основою для диференціації різноманітних мовних проявів (стилів): жанрових, співвідносних з усною і писемною формами мови*” [6: 59]; “*До того ж, окрім указаних основних функціональних стилів, в мові є “периферійні”, “перехідні” явища, що призводить до вельми складної і розгалуженої функціонально-стильової диференціації*” [6: 163]. Значення терміна *диференціація* в цих контекстах модифікувалося: автор пише про функціонально-стильову диференціацію мовлення, про диференціацію мовних стилів. Однак лексикографічні видання поки що не фіксують появу нових значень у цього терміна, а також термінологічної словосполуки *стильова диференціація*.

Отже, термін *диференціація* також є яскравим прикладом концептуальної багатозначності.

Проаналізуємо один із ключових термінів філології *слово*. У лінгвістичних словниках цей термін має такі визначення: *слово* – “основна мінімальна значеннева одиниця мови, яка вільно відновлюється в мові й служить для побудови висловлювання (речення)” [МФЕ: 382]; *слово* – “найменша самостійна і вільно відтворювана в мовленні відокремленооформлена значеннева одиниця мови, яка співвідноситься з пізнаним і вичленуваним

окремим елементом дійсності .. і основною функцією якої є позначення, знакова репрезентація цього елемента – його називання, вказування на нього або його вираження” [11: 565]. Підкреслимо, що за вказаними лексикографічними джерелами ця терміноодинаця має статус моносемічної.

Однак в одному зі своїх досліджень Г.В. Майоров на прикладі відомої наукової праці О. О. Потєбні “Думка і мова” доводить, що термін *слово* є металексемою. Наведемо фрагменти наукового тексту: “[Слово], яке витікає з глибини людської природи, засіб створювати .. ідею; людина не створила б пісні, поеми, якщо б кожне його слово не було поетичним твором; слово .. є органом думки; думка вигодувана словом; лише це дає можливість слову передаватися з роду в рід; слово живе лише тоді, коли його виголошують; .. слово є поезія; слово .. є символом, ідеалом і має всі властивості художнього твору...” [9: 180]. З наведеної цитати ми бачимо, що семантика філологічного терміна *слово* набагато ширша в контексті праці О. О. Потєбні, а одна дефініція з лексикографічного джерела є лише верхівкою лексико-семантичного “айсберга”, адже в науковому дискурсі, крім осмислення терміна *слово* як мовної одиниці, можна виділити такі його концептуальні смисли, як: “мова”, “художній твір”, “думка” та багато інших метафоричних і асоціативних переосмислень.

Отже, навіть зафіксований як моносемічний, термін може мати безліч концептуальних значень. Це дає підстави стверджувати, що в межах системної парадигми, коли термін розглядають лише як елемент системи, неможливо дослідити концептуальну багатозначність терміна, а також питання “глибинних механізмів використання наявних мовних одиниць для найменування нових об’єктів чи явищ дійсності, які досі залишаються відкритими” [12: 568], адже лише аналіз у руслі функціональної та когнітивно-дискурсивної парадигм лінгвістичних досліджень дозволить по-новому підійти до вирішення проблеми багатозначності, що може стати об’єктом подальших досліджень.

У результаті проведеного дослідження можна зробити такі висновки. Завдання впорядкування філологічної і, ширше, будь-якої галузевої термінології передбачає: 1) розмежування явищ лексичної (узуальної) полісемії, або багатозначності термінів, зафіксованих у

словниках, та явища концептуальної багатозначності як одного з етапів розвитку терміна в науковому й професійному дискурсах за рахунок прирощення нових значень (значення терміна в такому випадку виявляється в дискурсі лише контекстуально, тобто виводиться з авторської концепції дослідника, а в словнику цей факт ще не зафіксовано); 2) вивчення термінології в контексті реального слововживання; 3) обов'язкове включення у словникові статті уривків (або сегментів) метамовлення, що ілюструють концептуальне вживання того чи того терміна.

Література

1. Апресян Ю.Д. О регулярной многозначности // Известия АН СССР. Отделение литературы и языка. – 1971. – Т. XXX. – Вып. 6. – С. 509–523.
2. Головин Б.Н., Кобрин Р.Ю. Лингвистические основы учения о терминах. – М., 1987. – 104 с.
3. Грушевський М. Історія української літератури: В 5 т. – К., 1993. – Т. 1. – 390 с.; Т. 5. – Кн. 1. – 352 с.
4. Даниленко В.П. Русская терминология. – М.: Наука, 1977. – 248 с.
5. Іващенко В. Концептуальна репрезентація фрагментів знання в науково- мистецькій картині світу (на матеріалі української мистецтвознавчої термінології): Монографія. – К.: Вид. Дім Дмитра Бураго, 2006. – 328 с.
6. Кожина М.Н. Стилистика русского языка. – М.: Просвещение, 1983. – 223 с.
7. Колшанский Г.В. Контекстная семантика. – Изд. 2-е, стер. – М.: КомКнига, 2005. – 152 с.
8. Куликова И.С., Салмина Д.В. Введение в металингвистику. – СПб: САГА, 2002. – 352 с.
9. Майоров Г.В. Металексема “Слово” в книге А.А.Потебни “Мысль и язык” // Вестник Моск. ун-та. – Сер. 9. – 2010. – № 1. – С. 174–182.
10. Скороходько Э.Ф. Вариативность и скрытая полисемия в терминологии // НТИ. – Сер.1. – 2003. – № 4. – С. 15–19.
11. Тараненко О.О. Слово // Українська мова. Енциклопедія. – К., 2000. – С. 565.
12. Фурашова Н.В. О когнитивных механизмах развития многозначности слова / Н.В. Фурашова // Горизонты современной лингвистики: Традиции и новаторство: Сб. в честь Е.С.Кубряковой. – М.: Языки славянских культур, 2009. – С. 568–570.

13. Чернейко О. Язык исследователя как выражение его мировоззрения // Вестник Моск. ун-та. – Сер. 9. Филология. – 2009. – № 3. – С. 9–14.

Джерела

- МФЕ** Скопненко О.І., Цимбалюк Т.В. Мала філологічна енциклопедія. – К.: Довіра, 2007. – 478 с.
- СЛТ** Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. – Изд. 2-е, стер. – М.: УРСС, 2004. – 576 с.
- СУМ** Словник української мови: В 11 т. – К.: Наук. думка, 1970–1980. – Т. 2. – 550 с.; Т. 3. – 744 с.; Т. 4. – 839 с.

ЕТНОКУЛЬТУРНА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ КОНЦЕПТУ “РУШНИК” В УКРАЇНСЬКІЙ ФРАЗЕОЛОГІЇ

© Дмитро Одинченко, 2010

Луганський національний університет ім. Т. Шевченка
(Луганськ)

УДК 811.161.2'373

У статті висвітлено значення концепту “рушник” в українській фразеології, виявлено етнокультурну символіку аналізованого компонента, з’ясовано природу й зміст концептів, що виникають при вторинній категоризації світу.

Ключові слова: фразеологічна одиниця, концепт, символ, концептуальна картина світу, етнокультура.

In this article an inner form of phraseological units of ukrainian phraseoseology, separate sub-groups of phraseologisms are singled out, the peculiarities of reflection of asking in marriage ceremonies in structure and semantics of phraseological units are analysed.

Keywords: wedding formalism, phraseologism, figurativeness, motivation.

Фразеологія будь-якої мови – неоцінний мовний спадок, який віддзеркалює національну культуру. Саме через етнографію, матеріальну й духовну культуру народу у фразеологічних одиницях